

DET UBEVIDSTES MANGE ANSIGTER – EN HISTORISK OVERSIGT

Ole Andkjær Olsen og Ole Vedfelt

Artiklen giver en historisk oversigt over de – efter forfatterens mening – væsentligste bud på en begrebsliggørelse af det ubevidste. Hvor interessen i 17- og 1800-tallet var først filosofisk og litterær, siden naturvidenskabelig og psykologisk, har den igennem vort århundrede overvejende været praktisk-terapeutisk motiveret, først og fremmest inden for psykoanalysen og den analytiske psykologi. Freud er et skæringspunkt, idet han frem til 1915 i stigende grad rensede og beskar begrebet, indtil det passede ind i hans metapsykologiske teori, mens han efter 1915 igen indoptog en række af de træk, han havde udrenset. Jung adskilte sig fra Freud på flere punkter, men især så han det ubevidste som et kreativt potentiale i den enkelte snarere end som en kilde til psykopatologiske fænomener. Inden for begge skoler er spredningen i dag betydelig, og samtidig er grænserne mellem dem blevet mindre skarpe.

Hvis *det ubevidste* i denne bogsæson endnu engang er blevet et dagsaktuelt debattemne med Tor Nørretranders' *Mærk verden*, er det samtidig et begreb med en lang og teoritung historie, der alment vidner om et af de store paradokser, måske selve det grundlæggende paradoks, i den menneskelige erkendelse: Hvordan kan vi overhovedet tillade os at antage, at det ubevidste eksisterer, når vi samtidig hævder, at det befinder sig uden for den erkendende bevidstheds rækkevidde, og hvad giver os ret til at mene, at det ligger som selve kernen i vort eget væsen? Skal vi hellere stritte imod og forsvare os mod det med alle den rationelle tankes skældsord om indbildning og overtro, eller skal vi som en række af historiens mestertænkere og mesterteoretikere antage, at der findes én eller flere privilegerede veje til den sande erkendelse af det ubevidste, som vi også selv kan efterprøve?

Fælles for artiklerne i dette temanummer er, at de er overvejende positive over for brugen af begrebet, men dermed er det ikke givet, at begrebet også kan bringes på en samlende formel. Hvert fagområde og hver skoledannelse har skabt sin egen specielle brug af ordet, og selv om forskellige forståelsesforsøg og forståelsesstrategier har befrugtet hinanden på tværs af traditionelle faglige grænsedragninger, skal man næppe nære alt for store forhåbninger om, at vi umiddelbart står over for en enhedsteori om DET UBEVIDSTE. Dertil er de mange indfaldsvinkler for indbyrdes heterogene. Alligevel vover vi os frem med en oversigt over de – efter vor opfattelse

– væsentligste erkendelsesforsøg, der er gjort, og som en samlet teori i hvert fald bør kunne spænde over.

1. Aspekter af det ubevidste før psykoanalysen

Det var filosofferne, der tidligst kom på sporet af det ubevidste, men også skønlitterære forfattere, hypnotisører, neurofysiologer og biologer har haft meget at bidrage med, og vi skal i dette afsnit se på en række af de forskellige versioner af begrebet, der eksisterede forud for den psykoanalytiske bearbejdning og syntese.

Det gamle bud om, at man skal kende sig selv, tegner i negativ et billede af en selvforblindelse, hvor den enkelte går rundt med ét ganske bestemt billede af sig selv, mens virkelighedens billede er et andet – og sandsynligvis mindre flatterende. Den genre, der kan kaldes *bekendelser*, er udtryk for systematisk selvransagelse og for afdækning af hidtil ukendte og følgelig også ubevidste sider af personligheden. Den kirkelige konfession satte dette i system og er i øvrigt herved blevet betragtet som en af psykoanalysens mange forløbere.

Hos filosoffer som Spinoza og Leibniz tager det ubevidste form af det ikke erkendte, navnlig i den ydre verden. Således siger Leibniz i det, der af nogle betragtes som den første egentlige begrebsdannelse om det ubevidste, at bevidstheden aldrig er i stand til at omfatte hele virkeligheden, hvorfor mange forestillinger er uklare og slørede. Når man f.eks. går i et gademylder, kan man ikke på samme tid fokusere på alt, og de millioner af detaljer, der ikke tiltrækker sig opmærksomheden, de »små perceptioner«, er i en vis forstand »ubevidste«. Det raffinerede i denne synsmåde er imidlertid, at den ikke standser ved perceptionen. Fra det aktuelt perciperede forsøger man uvilkårligt at slutte sig til årsagen og herfra videre til årsagens årsag etc., således at altings begyndelse fortaber sig i det uklare – og psykologisk set i det ubevidste. Dette gælder naturligvis i særlig grad for rationalistiske tænkere, for hvem tankens og verdens indretning kan henføres til den samme logik. Kun Gud afspejler alt i universet med fuldstændig klarhed, og hermed er den tanke undfanget, at Guds »bevidsthed« svarer til menneskenes ubevidste.

Filosoffen og pædagogen Herbart omsatte Leibniz' tanker til en egentlig psykologisk teori, hvori forestillingerne rumligt placerede sig over og under en *bevidsthedstærskel*. Dette begreb viste sig særdeles anvendeligt, fordi det blev forbundet med en dynamisk tankegang: det afhænger af forestillingernes relative styrke, om de er i stand til at passere bevidsthedstærsklen, og der gælder ydermere den regel, at to forestillinger kan addere deres styrke, således at den ene kan opnå at blive bevidst ved den andens hjælp. Heri ligger også, at forestillinger, der rettelig skulle være bevidste, midlertidigt kan trænges bort fra bevidstheden. Et egentligt begreb om fortrængningen, dvs. om de dynamiske kræfter, der holder forestillinger på

plads under bevidsthedstærsklen, er der dog ikke hos Herbart, men man må sige, at Freuds senere begreb om de forskydelige besætningsenergi har en forløber her, ligesom det er sandsynligt, at det er Herbarts begreb om bevidsthedstærsklen, der via Fechner er nået frem til Freud.

Et helt andet filosofisk udgangspunkt for en begrebsliggørelse af det ubevidste findes i Kants sondring mellem et empirisk og et transcendentalt jeg. Det empiriske jeg må i denne sammenhæng forstås som det bevidste jeg, mens det transcendentale jeg er overbegrebet for kategorier og anskuelserformer, dvs. de faktorer, der bestemmer, hvordan verden opfattes. Hvad der perciperes er indeholdt i bevidstheden, mens det perciperende subjekt er et fundamentalt ubevidst subjekt.

Den romantiske filosofi er kendetegnet ved at anskue viljen og driften som dybtliggende, ikke jeg-kontrollerede og for den enkelte relativt ukendte kræfter i mennesket. Der er både tale om et nybrud i erkendelsesteorien, hvor man opgiver at isolere den intellektuelle begribelse af verden fra følelsernes indflydelse og – som det senere bliver fuldt udarbejdet i moderne fænomenologi – ser *intentionaliteten* som et grundvilkår for al erkendelse, og om et nybrud i helhedsopfattelsen af det menneskelige subjekt, der nu indsættes i en større verdenshistorisk udviklingsproces. Ikke mindst begreber som verdensånden hos Hegel og viljen hos Schopenhauer fremviser det ubevidste som en latent, overindividuel kraft, der stræber efter sine egne mål på tværs af, hvad det enkelte individ forestiller sig og selv sætter sig som mål, mens selvrefleksionen holdes frem som den proces, hvorigennem den enkelte kan blive bevidst om sit ubevidste grundlag og realisere det i den ydre verden.

Det ubevidste som en psykisk lokalitet, en anden scene, hvorpå impulser lever en aktiv tilværelse efter deres egne regler, kan man spore tilbage til romantikken, hvor dobbeltgængerens er et flittigt benyttet motiv til fremstilling af jeg'ets urealiserede skyggeside. Heri findes også konfliktsiden repræsenteret, idet handlingen i dobbeltgængerhistorier ofte udspiller sig omkring heltens forsøg på at komme dobbeltgængerens til livs (Poe, Dostojevski, Hamsun) eller slet og ret går til grunde som følge af konflikten (Stevensons Jekyll og Hyde). Også hæmningen og motivtransformationen (symptomdannelsen) findes eksemplificeret som foregribelse af den Freud'ske fortrængning, tilmed ifølge Peter Thielsts artikel i dette temanummer hos selve Nietzsche. Aage Henriksens studier i 1800-tallets litteratur godtgør dertil *forsagelsens* tematisering som direkte kilde til kunstnerisk kreativitet og videnskabelige opdagelser. Det ubevidste tager efterhånden form som en indre *impulstransformator*.

Fra romantikken kommer også fokuseringen på barndommen, og for en teori om det ubevidste er navnlig det udviklingsmæssige *efterslæb* af interesse, dvs. fikseringen til utilstrækkeligt tilbagelagte livsstadier og udviklingstrin, både fylogenetisk og ontogenetisk. Darwin demonstrerede noget lignende i sin kontroversielle nedstammingslære, idet han mente at kunne påvise rester af lavere dyrearters reaktionsmønstre i menneskets følelsesudtryk.

Ikke mindre vigtige er de – i øvrigt Darwin-inspirerede – naturalistiske forfattere, der problematiserede individets sygelige fiksering til forældre-hjemmet og barndommen, igen et bevis på, at der var styrende kræfter på spil uden for det bevidste jeg.

Det eneste betydelige forsøg på at samle disse træk til en helhed var Eduard von Hartmanns bestseller, men i dag næsten glemte værk *Das Unbewusste* (1868), der søger at samle de mange aspekter af det ubevidste under en Schopenhauer'sk synsvinkel, men som ikke desto mindre er for heterogen til at kunne bidrage til den systematiske analyse af begrebet, der var behov for. Hvis det 20. århundredes psykologi skylder von Hartmann noget, må det ligge i den interesse, han påviseligt kunne samle om det nye begreb.

Når et filosofisk begreb som det ubevidste fik så stor en gennemslagskraft, hænger det givetvis sammen med, at det svarede til træk i den nye selvforståelse, der tog form i 1800-tallet, og som generelt lod det enkelte subjekt indeholde processer og impulser, der udfoldede deres kræfter uden for bevidsthedens og viljens rækkevidde. Hvis det er rigtigt, at de intensiverede følelsesrelationer i kernefamilien leverer de bedste vækstbetingelser for neuroserne, kan den neurotiske karakterprægning samtidig have øget behovet for begreber til forståelse af de dybere personlighedslag. Det kan også være årsagen til, at behandlingen af begrebet henimod slutningen af århundredet mere og mere overgik fra filosofiens til videnskaberens domæne og fra en overvejende teoretisk til en overvejende praktisk form

På det naturvidenskabelige område er de dunkle kræfter blevet konkretiseret som *instinkter* på den ene side og *arveanlæg* på den anden, altså områder, der begge har snæver forbindelse med det kønslige. Det drejer sig igen om, at den enkeltes skæbne i mange henseender er bestemt allerede af dets biologiske udrustning, som når individet ikke realiserer sig selv, men realiserer slægten og racen. En Michel Foucault (1976) har således hævdet, at videbegærets dynamik i nyere tid har været sammenkædet med konstruktionen af *kønnet* som samlebetegnelse for det dybere, kun dunkelt erkendte væsen i hvert enkelt individ.

Det er interessant, at et af de udviklingsspor i beskæftigelsen med det ubevidste, der i særlig grad peger frem mod psykoanalysen, fokuserer på *periodiske fænomener* i naturen. Allerede søvn-vågenhedsrytmen og beskrivelsen af bevidsthedens »to scener« hos Fechner lå bag Freuds drømmeteorier, men hertil kommer diverse forsøg på at sætte alle regelmæssigt gentagne processer på samme formel, fra planeternes bevægelser over ålenes vandringer til pattedyrenes brunstperioder. Eduard von Hartmann var blandt dem, der med sådanne eksempler nærmest tog naturlovene til indtægt for en universel ubevidst intelligens, og Freuds legendariske penneven Wilhelm Fliess er især kendt for sin »periodeteori«, hvori den mandlige og den kvindelige periode udråbtes til de mest virksomme kræfter i den menneskelige tilværelse. Menneskets konstitutionelle *biseksualitet* fremstilles som den dybeste årsag til konflikten og interferensen mellem mandlige og kvindelige

perioder, og af disse biorytmer deducerede Fliess f.eks. både Freuds og sin egen dødsdag.

Hvis man kan sige, at det er Freuds udvikling af en praktisk, lægeligt motiveret metode til udforskning af det ubevidste, der satte ham i stand til at samle de mange tråde til en helhed, må man samtidig konstatere, at han også på dette felt havde sine forudsætninger og forløbere, nemlig i de gamle magnetisører (Mesmer og hans efterfølgere) samt i den netop i 1880'erne voldsomt opblomstrende interesse for hypnose og suggestion. Den dybereliggende hypnoide bevidsthed, altså det ubevidste, var allerede af magnetisørerne blevet tillagt en række egenskaber, som beroede på eksperimenter. Uffe Hansen har i sin bog om »magnetisøren hr. Hansen« (1991) og også i sin artikel i dette nummer fremdraget nogle af disse, f.eks. rapporten som foregribelse af overføringen samt »hypermniesien«, dvs. adgangen til et forråd af erindringer såvel som en »intelligensreserve« i dette ubevidste system. Freud brugte selv den posthypnotiske suggestion som et af sine elementæreste beviser på det ubevidstes eksistens, for så vidt som den indebar en eksperimentelt fremkaldt personlighedsspaltning, hvor forsøgspersonen udfører hypnotisørens ordre uden at have noget bevidst eller rationelt begrundet motiv dertil.

Det samfundsvidenskabelige område ligger i det store og hele uden for den vifte af discipliner i 1800-tallet, der prægede Freud og Jung. Dog kommer man ikke uden om Marx, der påviste eksistensen af overindividuelle kræfter i kapitalens almene bevægelseslove, og som dermed kunne pege på faktorer, der på en indgribende og styrende måde lå bag den overfladiske »falske« og »fremmedgjorte« bevidsthed. Om det ubevidste talte han ikke, men han fik en ikke ringe indflydelse på socialpsykologiske og psykodynamiske teoridannelser i vort århundrede, hvorved han alligevel kom til at sætte sit præg på det samfundsmæssige aspekt af begrebet.

2. Freuds psykoanalyse: syrebad og smeltedigel for det ubevidstes begreb

Kun få vil anfægte, at Freud er den centrale skikkelse, når man skal bestemme det ubevidste som begreb og skrive dets historie. Hvad der kom før Freud var uklart og mangelfuldt formuleret og i øvrigt vægtet forskelligt efter hver forfatters ståsted. Hvad der er kommet efter Freud har til gengæld, uanset hvor stor uenigheden måtte være, altid Freud som et centralt punkt i det teoretiske bygningsværk.

Dette betyder på ingen måde, at alt væsentligt om det ubevidste også er sagt af Freud, men Freud udviklede – med udgangspunkt i den hypnotiske teknik – en metodisk indfaldsvinkel til det ubevidste, der ikklædte de tidligere filosofiske, litterære og naturvidenskabelige hypoteser kød og blod, nemlig den psykoanalytiske behandling og i ganske særlig grad drømmetydningen. Fra sin studietid var Freud overordentligt bredt orienteret og interesseret i alt, hvad der rørte sig af nyt inden for videnskab, filosofi,

kunst og litteratur. I psykoanalysens konstitueringsperiode i de sidste årtier af 1800-tallet overvejede og afprøvede han det meste af det materiale, der har været omtalt ovenfor, og med drømmetydningen og neuroseterapien havde han en bestandig mulighed for at teste sine hypoteser, acceptere, revidere eller forkaste dem.

Freuds gradvise afstandtagen fra hypnosen, katarsisterapien, periodeteorien, hypnoidteorien, forførelsesteorien m.m. gav efterhånden det ubevidste et ganske snævert grundlag at stå på. De tidligere opfattelser af det ubevidste kom i et brutalt syrebåd, således at den »rensede« teori, der er indeholdt i det andet metapsykologiske fremstød 1910-15 og specielt i den store afhandling om det ubevidste fra 1915, for mange at se er blevet lovligt steril. Freud tilintetgjorde tilmed selv syv andre metapsykologiske afhandlinger fra 1915, således at de fem publicerede udgjorde et samlet hele. Da en af de syv siden dukkede op i en afskrift sendt til Ferenczi, har man her mulighed for at se, hvad det var, Freud ikke ønskede at bevare, f.eks. nogle vidtgående fylogenetiske spekulationer. Denne teoretiserings- og renselsesperiode indebar også udrensninger og brud med de medlemmer af den psykoanalytiske bevægelse, der ikke støttede Freuds teoretiske projekt, først og fremmest Jung.

Væsentligst er, at det lykkedes Freud anno 1915 at placere det ubevidste som kernen i en metapsykologisk teori, der syntetiserede uhyre mange træk. Lad os blot opregne følgende fem:

(1) Fra *den topiske synsvinkel* anskues det ubevidste som et psykisk system bestående af en vis forestillingsmasse (de såkaldte tingsforestillinger), et system, der med en censurmekanisme eller fortrængningsbarriere er adskilt fra det førbevidste, hvori ord- og begrebsforestillingerne er dominerende. Hvor det ubevidste er modtagelseszone for kropslige driftsimpulser, grænser det førbevidste – gennem sin adgang til bevidstheden og motorikken – op til yderverdenen.

(2) Set fra *den økonomiske synsvinkel* arbejder det ubevidste med frie eller ubundne energier modsat det førbevidstes bundne energier, og de frie energier er af seksuel natur. Seksualdrifterne er mindre lærenemme, mindre påvirkelige af den ydre realitet, end selvopholdelsesdrifterne og er derfor i højere grad organiseret i det ubevidstes system.

(3) Ud fra *den dynamiske synsvinkel* er det ubevidste kendetegnet ved de såkaldte primærprocesser, dvs. tanke- og associationsprocesser, der kun adlyder lystprincippet. Det ubevidste tillader langt friere associationer end det førbevidste, hvis sekundærprocesser er reguleret af realitetsprincippet. Til gengæld giver de ubevidste tankeprocesser indtryk af konstante »kortslutninger«, sådan som det kendes fra drømmen. Der er ingen skelnen mellem årsag og virkning eller mellem før og nu, og der er ingen negation.

(4) Fra *den genetisk-adaptive synsvinkel* repræsenterer det ubevidste en infantil – primitiv og utilpasset – psykisk funktionsmåde, der normalt modificeres og overlejres af en realitetstilpasset funktionsmåde i løbet af udviklingen, men som overlever i det ubevidste i sin oprindelige skikkelse.

(5) Endelig repræsenterer det ubevidste fra *den psykopatologiske synsvinkel* det fortrængte – erindringer, fantasier og komplekser, som den rationelle del af personligheden nægter at kendes ved, og som derfor må ytre sig i form af symptomer.

Alt dette er for de fleste velkendt stof, som man nok kan fremhæve som et toppunkt i Freuds teoretiseringsarbejde, men som man også må sige ikke er hele sandheden og tilmed kun sandheden med alvorlige modifikationer. Også Freuds udvikling efter 1915, hvor »enhedsmodellen« atter går i opløsning, er velkendt stof, men med det ubevidste som fokuseringspunkt danner udviklingen et karakteristisk mønster: Frem til 1915 sker en stadig frasortering, afsyring og omsmeltning af gamle teoretiske elementer. Efter 1915 hægtes igen nye træk på teorien, så den gradvis får sin gamle mangfoldighed – men også teoretiske uklarhed – tilbage. Det drejer sig som allerede antydet om det fylogenetiske perspektiv, urfantasierne, gentagelses tvangen (som i 1920 klart relateres til Fliess' periodeteori), dødsdriftsmotivet (med sine rødder i romantikken og hos Schopenhauer og Nietzsche) og sågar elementer fra parapsykologi og okkultisme. Vigtigst af det hele er dog omkalfatringen af personlighedsteorien og *den ligelige placering af ubevidste elementer på begge sider af fortrængningsbarrieren*.

Freud har haft mange grunde til at forlade den relativt konsistente, men også temmelig sterile metapsykologiske model fra 1915. Det er naturligvis vigtigst at pege på de mange erfaringer fra det terapeutiske arbejde, der ikke lod sig indpasse, men Freud har også på afstand fulgt med i, hvad der foregik i Adlers og Jungs teorier, og gennem egne revisioner søgt at gardere sig mod at blive overhalet teoretisk af dem. Det vidner allerede den langstrakte teoretiske diskussion i ulvemandens sygehistorie (Freud 1918b) om. Hvor 1915-teorien i eminent grad var *psykologisk*, åbner den nye teoretisering for såvel *biologiske* som *sociologiske* elementer, nemlig i henholdsvis begrebet om *det'et* og begrebet om *over-jeg'et*.

Lad os først se på begrebet om *urfantasierne*, der bruges til at forklare genkommende, ikke-oplevelsesbetingede elementer i det ubevidste, og som alle placerer sig under den begrebsmæssige paraply, Freud kaldte *Ødipus-komplekset*. Mens samarbejdet med Jung endnu består, forklarer Freud urfantasierne fylogenetisk. Både Lamarck og Darwin er blandt inspirationskilderne og skal begge bruges for at få teorien til at hænge sammen. Vigtige begivenheder i menneskeartens udviklingshistorie er blevet til arv og findes derfor som mere eller mindre stærke ubevidste mønstre, der under visse omstændigheder kan strukturere nutidige oplevelser og handlinger. Ser vi tilbage i filosofihistorien, er det dogmet om de medfødte ideer, der spøger her (jvf. Peter Thjelsts artikel), og med Lamarck som reference kan Freud desuden antage, at stærke indtryk og tilbagevendende erfaringer bliver til arv og videregives fra generation til generation som medfødte ideer eller fantasier. Kastrationsfantasien er f.eks. særligt stærk hos drengen, fordi kastrationen reelt blev anvendt som straf i menneskets urhistorie, og noget lignende gælder urscenen (overværelsen af forældrenes samleje). Det inter-

essante er imidlertid, at Freud yderligere relaterer teorien til Kants kategori-lære, idet han siger, at urfantasier ligger i psyken som »fylogenetisk over-leverede skemata, der ligesom filosofiske »kategorier« sørger for, at livets indtryk bliver bragt på plads«. Når »oplevelserne ikke følger sig efter det nedarvede skema, sker der en omarbejdning af dem i fantasien«, og »netop disse tilfælde er egnede til at vise os skemaets selvstændige eksistens«, idet »skemaet sejrer over den individuelle oplevelse« (Freud 1918b, s. 109-10). Det gør en ganske stor forskel, om hele arsenalet af ødipale urfantasier skal tolkes realistisk (som reelle oplevelser) eller kun med baggrund i arts-specifikke kategorier, der er medbestemmende ved dannelsen af konkrete oplevelses- og interaktionsformer. Alt i alt ligger Freud med disse formuleringer temmelig tæt på den arketypeteori, Jung var i færd med at udvikle.

Gentagelsestvangen er et af Freuds mest sammensatte begreber, måske netop fordi han knytter forbindelseslinjer mellem patienternes ubevidste – bevidstløse – gentagelse af bestemte symptomstrukturer og alle periodisk gentagne processer i universet, herunder det organiske livs postulerede stræben efter at »vende tilbage til« den uorganiske materie. Der er ingen tvivl om, at der findes et utal af periodiske fænomener i universet, både fysiske og biologiske, og at også menneskets psykiske apparat i høj grad har tilpasset sig de påvirkninger, der udgår herfra. Hermed er det dog ikke givet, at de fysiske, de biologiske og de psykiske gentagelsesmekanismer udspringer af de samme almene love. Men selv om man – hvad mange nok vil foretrække – nøjes med en snæver psykologisk forståelse af begrebet, ser det ud til at have en vigtig plads i teorien om det ubevidste, for – som Simo Køppe fremhæver i sin artikel – er den determination, der udgår fra det ubevidste, ikke et påklistret spekulativt træk, men netop et element fra den kliniske erfaring. Det var, når Freud stod over for symptombilledets upåvirkelighed af behandlingens refleksionserfaring, at han følte sig nødsaget til at antage eksistensen af en gentagelsestvang udgående fra det ubevidste. Det faktum, at denne gentagelsestvang modarbejdede lystprincippet og havde en selvdestruktiv karakter, var et vigtigt led i Freuds opbygning af den kontroversielle dødsdriftsteori. Hvad det egentlig var, Freud havde opdaget, er der stadig uenighed om, men det er givet, at de nyopdagede drifter trivedes allerbedst i det ubevidste.

Endelig er der *over-jeg'et* som Freuds vigtigste teoretiske nyskabelse efter 1920. Hvis kernen i den yngre Freuds begreb om det ubevidste var de forestillinger, der blev offer for seksualfortrængningen, bliver det i stigende grad klart for Freud, at også fortrængningsprocessen er ubevidst. Den kommer ikke i stand ved noget, der blot minder om en bevidst beslutning, og det fortrængte og det fortrængende tilkendes derfor efterhånden ligelig del i det, der er ubevidst i personligheden. Hvor de fortrængende kræfter først ses som ubevidste dele af *jeg'et*, placeres deres udspring til sidst i *over-jeg'et*, hvorved betegnelsen *det ubevidste* – uden at tabe i betydning – bliver grundlæggende tvedelt. Dette er formentlig den vigtigste grund til opgivelsen af den topiske inddeling af det psykiske apparat i det ubevidste og det

førbevidste og dermed også til indførelsen af triaden bestående af det, jeg og over-jeg.

3. Jung og arketyperne: Det ubevidste som kreative processer

Hvis man skal finde et samlebegreb for Jungs væsentligste afvigelse fra og nyskabelse i forhold til Freud, bliver det i opfattelsen af det ubevidstes spontane kreativitet. Freud havde også interesseret sig for kreativitet, men han mente generelt, at fantasivirksomhed var patologisk (jfr. anmeldelsen af Kast: *Frihedens rum*), hvorimod Jung fandt den hensigtsmæssig og problemløsende på mange niveauer. Men det mærkelige er, at skønt Jungs opfattelse af det kreative ubevidste gennemsyrrer alle hans begrebsdannelser og ofte bliver udtrykt explicit, så udarbejdede han aldrig en egentlig kreativitetsteori, og ordet forekommer ikke i hans definatoriske lister over de vigtigste termer (Jung 1921) eller i *A Critical Dictionary of Jungian Analysis* (Samuels m.fl. 1986). Forestillingen om spontan, ubevidst kreativitet kan ses som en forudsætning for så centrale jungianske begreber som arketyperne, individuationsprocessen og det ubevidstes kompensatoriske funktion.

En nærlæsning af brevvekslingen mellem Freud og Jung gør det klart, at der fra starten af deres samarbejde var væsentlige uoverensstemmelser, som begge dog håbede kunne overvindes. Men i *Wandlungen und Symbole der Libido* (1912) hævdede Jung, at libidoen ikke grundlæggende skulle defineres seksuelt, men opfattes i en bredere forstand, og således at den varigt kunne omorganiseres fra f.eks. seksualitet til åndelig aktivitet. Det bredere libidobegreb var bl.a. inspireret af, at hans psykiatriske patienter i modsætning til Freuds neurotiske klientel ikke blot trak den erotiske interesse, men hele libidoen tilbage fra virkeligheden. I *Über die Energetik der Seele* (1928) blev dette synspunkt uddybet med et kvantitativt energibegreb i modsætning til Freuds kvalitative. Jung hævdede desuden, at den regredierende libido aktiverede de arkaiske lag i psyken, som han senere benævnte arketyperne og det kollektive ubevidste. Igen kan en del af begrundelsen findes i et forskelligt erfaringsgrundlag, idet psykotiske klienters drømme og fantasimateriale generelt er mere arketypisk end normalmateriale (Vedfelt 1989). Som en personligt motiverende faktor kan også nævnes, at af de ganske mange drømme fra henholdsvis Jung og Freud, vi kender, indeholder Jungs drømme klart flest arketypiske motiver (Vedfelt 1990). Sidst, men ikke mindst var Jung på sporet af, at libidoen kunne være formåls- og fremadrettet. I en artikel om psykoanalysens teori (1913) gik han et skridt videre og så »neurosen som et forsøg på healing (Heilung)«, ligesom han fremhævede, at »de neurotiske dannelser« skulle »tilkendes en særlig teleologisk betydning«. Jung foreslog derfor en »symbolsk holdning« til det ubevidste, hvilket bl.a. indebærer, at det vigtigste ved et symbol ikke var dets regressive betydning, men hvad det pegede frem imod.

Allerede i 1909 forlod Jung det psykiatriske hospital Burghölzli (Hannah 1976) og helligede sig herefter sin private praksis. Han havde altid været bredt humanistisk orienteret, og hans interesse samlede sig i stigende grad om mytologi, folklore og religionsfænomenologi, der alle psykologisk set kunne gøres til genstand for sammenlignende studier af det kollektive ubevidstes kreative symboldannelse. Især interesserede han sig for alky-mistisk symbolik, som var mindre hæmmet af bevidst dogmatik end den officielle religion. Dette meget omfattende materiale prøvede han livet igennem at systematisere og sammenligne med drømmemateriale og fantasi-er fra sine patienter. I 1916 skrev han: »Det er i skabelsen af fantasier, vi finder den forenende funktion, vi søger ...; imagination er den kreative kilde til alt, hvad der har muliggjort fremskridt i menneskets tilværelse.« Og samme år kom et første udkast til en teori om elementer i individua-tionsprocessen (Jung 1916).

Men lad os se på de vigtigste begreber i Jungs psykologi, som de fremstod i deres mere modne form. Arketyperne, som er det kollektive ubevidstes indhold, har altid været et kontroversielt begreb, men en del af modstanden imod det skyldes den misforståelse, at man tror, det drejer sig om nedarvede forestillinger. Det gør det ikke. Arketyperne er i sig selv anskuelige og skal opfattes som medfødte artstypiske dispositioner for at danne visse fore-stillinger. Og med den formulering skulle Jung kunne bringes i samklang med en opfattelse, som findes i så forskellige fremtrædende forskningsret-ninger som Piagets strukturalisme, Karl Poppers kritiske rationalisme, hovedparten af den humanetologiske forskning – og som nævnt med Freud. Men hvor Freud opererer med 4-10 urfantasier, er der hos Jung en betydelig differentiering i mange arketyper (jfr. anmeldelsen af v.Franz: *Eventyrfortolk-ning*).

En forløber for arketypelæren var Jungs teori om følelsesladede komplekser, som havde to væsentlige erfaringsmæssige forudsætninger. Den ene var en række iagttagelser af personlighedsspaltninger og multiple per-sonligheder, som havde vakt megen interesse i det 19. århundredes psykiatri-ske forskning (Ellenberger 1970). Med sit første større arbejde, en disputats om et trancemedium (Jung 1902) påviste Jung, at de ånder, som mediet var i kontakt med, kunne ses som afspaltede og personificerede per-sonligheds-elementer, som var inkompatible med personens selvopfattelse. Under arbejdet med ordassociationstesten (som har været en væsentlig forudsætning for udviklingen af projektive tests) mente han (1906-1909) at kunne identificere følelsesladede komplekser som et element også i den normale personlighed, og han kom frem til, at personligheden i det væsent-lige organiserede sig omkring kompleksene. Komplekset bestod af et »kerneelement«, et »betydningscentrum« med et tilhørende væv af associa-tioner med samme følelstone, og det fungerede i høj grad autonomt (Jacoby 1976). Denne hypotese kunne let kobles til den senere arketypeteori, idet de væsentligste komplekser var bygget op omkring en arketypisk kerne: morkomplekset over morarketypen osv. Efterhånden som Jungs teorier

udviklede sig, blev det understreget, at komplekser ikke bare var patologiske, men vigtige, styrende elementer i psyken. F.eks. kunne en kunstnerisk proces være styret af et autonomt kompleks – og selve jeg'et kunne opfattes som et (om end yderst væsentligt) kompleks blandt andre, et kompleks, hvis rødder var arketyperne Helten.

Ligesom komplekserne var følelseladede, var det et essentielt træk ved Jungs teori, at arketyperne er af dynamisk karakter og er stærkt energiladede. Heri ligger næppe nogen modsætning til Freuds teori om urfantasi-erne, der jo tiltrækker meget store energibesætninger. Den væsentligste forskel ligger snarere i, at arketyperne hos Jung også har en indbygget progressiv og transformerende tendens.

Det ubevidste ytrede sig i den enkelte i drømmene, og deres funktion blev overordnet betragtet som komplementær, dvs. at de kompletterer en for snæver bevidsthed med indhold, som ikke er tilstrækkeligt værdsat, og de er desuden kompensatoriske, hvormed Jung mente præget af en mere målrettet og hensigtsmæssig afbalancering af bevidstheden (v.Franz 1985) – altså ikke helt i den betydning, man normalt bruger ordet.

Den vigtigste arketype var selvet, det overordnede hypotetiske og regulerende centrum for personligheden. Andre var anima og animus, skyggen og persona, fararketyper, morarketyper osv. Man kan sige, at der er en arketype svarende til enhver grundmenneskelig livssituation, men at det naturligvis er et emne til diskussion, hvad man vil betragte som sådanne, hvorfor man aldrig har fastlagt et endeligt antal. Psykens grundlæggende målretning gav sig udtryk i »individuationsprocessen«, hvor Jung især vakte interesse ved at hævde, at mennesket har vækstmuligheder livet igennem, og at de store arketyper især kommer til udtryk i vigtige overgangsfasen i livet. Han kortlagde selv især udviklingen i anden livshalvdel. Her mente han, at mens første livshalvdel var centreret omkring opbyggelsen og styrkelsen af jeg'et og det sociale image (personaen), så rummede psyken potentialer til en ny udvikling i livets anden halvdel. Interessen kunne dirigeres fra jeg'et og personaen og indad i en transpersonlig proces. Det drejede sig her om en konfrontation med skyggen, der snævert kan defineres som oversete sider af personligheden, der personificeres med samme køn (f.eks. i drømme) som jeg'et. Ofte var der tale om personlighedsaspekter, der blev opfattet som moralsk mindreværdige. Et andet aspekt, som mere eller mindre kunne integreres, var det modsatkønnede: anima hos manden og animus hos kvinden. Anima repræsenterede egenskaber typisk tillagt den kvindelige kønsrolle (følelse, intuition, receptivitet osv.), mens animus bl.a. kunne være initiativ, handlekraft, fokuseret opmærksomhed og åndelig intellektuel stræben. Naturligvis var fronterne skarpere trukket op på Jungs tid både i den ydre verden og i den indre, men anima og animus er stadig anvendelige kliniske og alment menneskelige begreber. På grund af arketypernes dynamiske karakter var man tvunget til at tage stilling til individuationen. Det vil sige, at hvis man f.eks. undlod at udvikle de modsatkønnede sider, så virkede de negativt og førte hos manden til hypokondri, vattethed,

selvmedlidenhed, sentimentalitet osv., mens en uforarbejdet animus kunne gøre kvinden rigid, aggressiv, destruktiv og uinspireret. Modsat kunne en forarbejdning og integration af dem føre til mødet med arketyperne den vise gamle mand og den vise gamle kvinde.

Som udtryk for et overordnet syn på psyken som selvregulerende og selvorganiserende er Jungs arketypeteori klar nok, men når det kommer til den praktiske forvaltning af kompensationsbegrebet, så medreflekterede Jung i for ringe grad den referenceramme – nemlig hans egen psykologiske teori – der vurderede hensigtsmæssigheden. Et andet problem er arketypernes ontologiske status. Jung satte meget tidligt arketypeteorien i relation til instinkterne og udnævnte arketyperne til at være »instinktets perception af sig selv«, eller »instinktets selvportræt« (Nagy 1991, s. 171). Under hans teoriudvikling skete der dog en mere og mere tydelig frigørelse af arketyperne og psyken fra en biologisk kropslig oprindelse. Hans forslag om en psyke forstået helt uafhængig af kroppen er ofte blevet fortolket som metafysisk (Nagy, s. 179). I de sidste større forsøg på at samle sine teoretiske kerneelementer (Jung 1947) foreslog han imidlertid begrebet »det psykoide ubevidste« til at slå bro over psykiske og ikke-psykiske områder. Han refererede her til processer, som hverken var psykiske i den forstand, at de kunne bevidstgøres, eller fysiske i betydningen drifts- og instinktkræfter. Det psykoide ubevidste kan derfor ikke beskrives ud fra normale psykologiske begreber. Det er mere en andet baggrund for fænomenerne. I hans seneste formuleringer af arketypeteorien prøvede han at gøre fælles sag med kvanteteorien og dens opgør med et ensidigt kausalitetsprincip, og når han endte med en teori om en enhedsverden (unus mundus) bag den tilsyneladende adskilte fysiske og psykiske verden, burde det nok opfattes som en neutral monisme. I denne teori introducerede han synchronicitetsbegrebet som et forbindende princip (jvf. Eigil Nyborgs artikel).

Allerede Freud havde interesseret sig for parapsykologi, men holdt en lav profil, hvorved han undgik at bringe sig videnskabeligt i miskredit. Jung var mindre forsigtig, og det har medvirket til at gøre ham til en kontroversiel figur.

4. Det ubevidste i sociale relationer

Ser vi tilbage på beskæftigelsen med det ubevidste i 1800-tallet, kan vi konstatere, at den næsten udelukkende placerede sig på det biologiske og det – i vid forstand – psykologiske område. Marx var med sine begreber om fremmedgørelse og falsk bevidsthed ene om at inddrage det »sociale« ubevidste. Allerede dette var et stort fremskridt i forhold til samtidens begreber om, at en befolkningsgruppe måske nok havde et bestemt racemæssigt fællespræg, men derudover alene knyttedes sammen ved en »social kontrakt« mellem frie samfundsborgere. I vort århundrede, hvor samfundsvidenskaberne har etableret sig som et selvstændigt videnskabeligt område ved siden

af naturvidenskaberne og humanvidenskaberne, og hvor også Freuds og Jungs bio-psykologiske forståelse af den samfundsmæssige dimension er blevet overhalet på de fleste punkter, må man spørge, om det sociale ubevidste har gennemgået en tilsvarende udvikling.

Uden for psykoanalysen er der navnlig to skikkelser, der må nævnes for at have leveret stof af betydning for grænseområdet mellem psykologi og socialvidenskab, nemlig sociologen Talcott Parsons og antropologen Claude Lévi-Strauss.

Parsons er en af ophavsmændene til den moderne rolleteori. Han beskrev rollestrukturen som et usynligt netværk, som alle indfanges i, så snart de optræder i relationer til andre. Selv når tilfældige mennesker træffer sammen i en togkupé, vil de lidt efter lidt indrette sig efter det usynlige mønster, således at én vil opkaste sig som leder, ordfører og beslutningstager, mens en anden vil varetage opretholdelsen af den gode stemning etc. Parsons er ofte blevet anklaget for at universalisere familiestrukturen og kønsrollerne, men i virkeligheden tager han afstand fra de teorier, der gør den biologiske kernefamilie til forklaringsgrundlag for sociale strukturer. Selv mener han at have fundet nogle universelle sociale kategorier, som vil bestemme over enhver rolledifferentiering, herunder familiens roller. Det ene kategoripar er over- og underordning, altså en fordeling af magten i en gruppe mellem de ledende og de lydende. Det andet kategoripar placerer instrumentelle over for integrative funktioner, hvilket psykologisk fortolket svarer til fornuft over for følelse. En elementær gruppe (som f.eks. kernefamilien) vil følgelig rumme fire roller, nemlig den instrumentelle leder (faderen), den integrative leder (moderen), den underordnede på det instrumentelle område (sønnen) og den underordnede på det integrative område (datteren).

Interessant er det at se, at Parsons bekymrer sig om den psykologiske side af sagen, dvs. indlæringen af disse roller igennem socialisationen, samt den psykopatologi, der følger, når indlæringsprocessen slår fejl. Denne problematik får ham gradvis til at anerkende den psykologiske dimension som forskellig fra den samfundsmæssige og dermed til at åbne mulighed for beskæftigelsen med samspillet mellem de to dimensioner. Nu er Parsons' psykoanalytisk inspirerede psykologi ikke i sig selv ret overbevisende, men i store træk sandsynliggør den, at ubevidste psykiske strukturer kan have deres oprindelse i de usynlige rollestrukturer, der er gældende i samfundet, og som indpodes i barnet i socialisationsprocessen. Det er i overensstemmelse med Freud, at disse ubevidste aflejringer kan ligge i både det'et, jeg'et og over-jeg'et, men Parsons viser yderligere, at der er en skjult komplementaritet mellem det, der ligger det ene sted, og det, der ligger det andet. Også personligheden er gennemstruktureret. Mangt og meget er afgjort, inden en impuls passerer grænsen for det »bevidste« valg.

Det er ud fra en lignende tankegang, at Claude Lévi-Strauss fandt en samfundsmæssig og strukturel forklaring på familiens og slægtens indretning. Incestforbudets gåde løste han gennem det postulat, at der ikke er tale

om et *forbud mod seksuelle relationer mellem blodsbeslægtede*, men om et *påbud om at sætte familiens afkom i cirkulation i den større gruppe*, så de sociale bånd bliver opretholdt og fornyet. De bortgiftede kvinder er symbolske objekter, der ligesom sprogtegn cirkulerer inden for det sociale fællesskab efter ganske bestemte regler, og Lévi-Strauss hentede som bekendt en stor del af sin inspiration fra netop sprogvidenskaben. Ligesom man ikke behøver at kende sprogsystemet for at kunne tale sammen, behøver man ikke at have bevidsthed om den sociale struktur for at bidrage til dens opretholdelse. Bevidst er bortgiftningsreglerne, som selv i primitive samfund overholdes til punkt og prikke; ubevidst derimod er den altomfattende sociale orden, de næsten krystallinske strukturer, der tegnes af båndene mellem grupperne og familierne i et samfund. Lévi-Strauss hævdede direkte, at »helheden af disse strukturer udgør det, vi kalder det ubevidste« (1949, s. 232). Dette ubevidste er ikke fortrængt, ikke i konflikt med det bevidste, men selve indbegrebet af samfundets skrevne love og uskrevne lovmæssigheder.

Et tredje bud på et ubevidste, der rækker ud over individet og ud i de sociale relationer, findes i de forskellige interaktionsteorier fra George Herbert Mead og fremad. En række sociale spil foregår inden for vidensmodaliteten, således forstået at den enes viden inkluderer en formodning om den andens og en formodning om den andens formodning om den enes viden etc. I denne intersubjektive struktur er det ubevidste ikke blot lig med subjektets vidensmangel, men med denne vidensmangel, som den projektivt lokaliseres til den andens formodede viden. Dette rækker allerede et stykke ud over Meads begreb om »den generaliserede Anden«, men den sociologiske beskæftigelse med fænomenet føres som oftest tilbage hertil. I samfundsfilosofiske fremstillinger er det generaliserede *hensyn* til den anden, der ophæves til samfundsbærende princip, mens det psykologisk interessante nærmere har sit udspring i psykopatologien, som vi vender tilbage til nedenfor.

Alt i alt kan vi sige om det samfundsmæssigt ubevidste, at det snarere ligger i en struktur end i bestemte forestillinger, der befinder sig under den hypotetiske bevidsthedstærskel. Bevidst og ubevidst forholder sig til hinanden som del til helhed, og her er moderne strukturbetragtninger mere effektive end den forestillingsatomisme, som navnlig Freud havde vanskeligt ved at løsrive sig fra.

5. Det ubevidste i nyere psykoanalyse

Freud efterlod sig ikke det afklarede begreb om det ubevidste, som hans metapsykologiske artikler fra 1915 havde givet løfte om, men *et grundlæggende spaltet begreb*. Spaltningen trådte tydeligst frem i konstateringen af, at både det fortrængte og det fortrængende indeholdt dynamisk ubevidste kvaliteter. Spaltningen var i videre forstand et udtryk for psykens placering

mellem et indre, kroppen, og et ydre, omverdenen. Det var den del, der var tilknyttet det'et, som Freud var mest fortrolig med, mens den del, der var tilknyttet over-jeg'et, aldrig fandt en færdig form i hans teori.

Tilhængerne af den jeg-psykologiske skole, der dominerede psykoanalysen i de første årtier efter Freuds død, havde åbent erklæret, at det var deres hensigt at forskyde synsvinklen fra det'et til jeg'et, og man skal derfor ikke undre sig over, at det ubevidste er blandt de mere oversete begreber i deres teori. Deres personlighedsopfattelse var udpræget hierarkiserende, og de opererede eksplicit med en lagdeling, der gik ud over Freuds oprindelige dikotomi mellem primære og sekundære dannelser. Således åbnede de mulighed for også at lagdele det ubevidste i mere eller mindre primitive funktionstyper. Det ubevidste optræder navnlig i deres arbejder om kunst og litteratur, hvor det demonstreres, at det ved en »regression i jeg'ets tjeneste« (Kris) er muligt at dykke ned i det'et og hente ubevidste strukturer op i en ikke-patologisk og kommunikerbar form. Uden for patologiens og kunstens verden havde jeg-psykologerne ikke meget at sige om det ubevidste, og hos en af jeg-psykologiens mest fremtrædende arvtagere, Roy Schafer, tenderer begrebet mod at forsvinde (jvf. Lars Andersens artikel).

I den kleinianske og i bred forstand objektrelationsteoretiske skole er problematikken er anden. Fortrængningsbegrebet, der ellers synes uadskilleligt fra et begreb om det ubevidste, spiller ikke mere nogen større rolle. Det er ikke afgørende for denne gruppe at trække en præcis grænse mellem, hvad der er dynamisk ubevidst og hvad der er førbevidst/bevidst. Det hænger dog langtfra sammen med nogen nedprioritering af det, man sædvanligvis forstår ved det ubevidste. Objektrelationsteoretikernes tilgang til patientmaterialet er udpræget *intuitionistisk*, hvilket betyder, at de taler om det ubevidste, som om det var bevidst, altså som om de allerede kendte det. Dette gælder såvel Klein som Balint og Winnicott. Deres kliniske sprog er baseret på endog meget vidtgående og dybtgående tolkninger, hvorfor det ikke kan kaldes fænomenologisk (jvf. diskussionen af dette spørgsmål i Stig Poulsens og Knud Hjulmands artikel). Uanset hvor tæt, f.eks. Kleins teoretiseringer ligger på børns lege (jvf. Andkjær Olsen 1988, s. 181ff), er der *altid* et oversættelsesforhold, idet legetøjsobjekterne tolkes som kroppe og kropsdele. Hvis disse teorier blev gennemarbejdet ud fra strengere metodekrav, ville det, der overfladisk set ligner fænomenologiske beskrivelser, snart tage form af *konstruktioner* i Freuds forstand.

Objektrelationsteoretikerne har også det til fælles, at de fokuserer på de tidligste udviklingsstadier og i psykopatologien på psykoser og borderline-tilstande. Selv hvor der analyseres på neuroser, lokaliseres problemet ikke til fortrængningen, men til anvendelsen af mere primitive forsvarsmekanismer. Disse forsvarsmekanismer er nok særdeles gennemgribende i deres påvirkning af virkelighedsopfattelsen (projektion, introjektion etc.), *men de sætter ikke i sig selv en grænse mellem bevidst og ubevidst*. Den »vertikale« spaltning, som forskellige forfattere som Smirgel og Kohut har opereret med, er en funktionel spaltning, der dissocierer personligheden i forskellige

funktionstyper, der manifesteres alternerende, men hver især ved fuld bevidsthed. Den Freud'ske urfortrængning (den modsvarende »horisontale« spaltning), der siges at være konstituerende for det ubevidste, hænger snarere sammen med processer omkring sprogindlæringen og den symbolske interaktion, dvs. i midten af det andet leveår (jvf. behandlingen af dette tema i Kjeld Enemarks artikel). Er urfortrængningen defekt, bliver sproget og virkelighedsopfattelsen også defekt, men i samme grad, som man kan sige, at bevidstheden herved får fri adgang til det ubevidste, fortabes adgangen til det sproglige fællesskab, hvortil erfaringerne må kommunikeres, for at man kan kalde dem bevidste. Psykotikeren betjener sig af mangeartede symbolske udtryk, der imidlertid kræver en individuel tolkning for at give mening, og der er heller ingen grund til at tro, at den ene psykotiker »forstår« den anden. Det psykotiske ubevidste er altså konstitueret ved at være holdt uden for systematiske symbolske udvekslinger, og måske er det samtidig mere direkte influeret af arketyperiske lag i personligheden (jvf. afsnit 3 ovenfor).

Denne tankegang ligger for så vidt i forlængelse af den sene Freuds overvejelser omkring subjekt/objekt-relationen. Subjektverdenen eller den indre verden er ubevidst i den grad, den ikke er kompatibel med og kan komme til udtryk i den ydre verden. Objektverdenens eller den ydre verdens psykiske repræsentation kan imidlertid af samme grund være ubevidst eller utilgængelig for bevidstheden. De ubevidste elementer i jeg'et og over-jeg'et er dannet ved traumatiske oplevelser og sammenstød, der hindrer deres rationelle bearbejdning. Tanken standser ved bestemte forestillinger, f.eks. bestemte moralbud eller leveregler, og når altså ikke til bevidsthed om de processer og erfaringer, der har indpræget disse ufravigelige fikspunkter i karakteren.

Objektrelationsteoretikerne får noget frugtbart ud af denne problematik ved altid at insistere på objektrelationen og samspillet mellem indre og ydre. Melanie Klein lader på et enkelt punkt sin sondring mellem en »yderverden« og en »inderverden« ækvivalere med grænsedragningen mellem erkendt og uerkendt og dermed mellem bevidst og ubevidst, nemlig når hun beskriver barnets fantasier om forholdet mellem kroppens yderside og kroppens inderside. Barnet kan kun rekonstruere kroppens processer gennem iagttagelser af, hvad der udefra kommer ind i kroppens usynlige indre, og hvad der indefra stødes ud i den synlige yderverden. Kroppens indre bliver i denne forstand det ubevidstes første prototype, stedet for fantasiernes udfoldelse, for så vidt man må fantasere om det, man ikke kan vide, og en black box, der – ligesom det ubevidste – tager form af en uoverskuelig og fascinerende impulstransformator. Omvendt bliver kroppens yderside prototypen på realitetens og rationalitetens verden, hvori der kan perciperes, eksperimenteres og generaliseres, som den rationelle tanke forskriver. Når barnets genitale interesser kulminerer, ledes pigens opmærksomhed af anatomiske og fysiologiske grunde indad mod det ubekendte og det potentielt skabende, mens drengens opmærksomhed hæfter sig ved

det materielt synlige. Hele denne problematik fordobles via iagttagelser af og fantasier om moderens og faderens kroppe, som ligeledes både har en inderside og en yderside.

Også samspejlet mellem moder og barn er ifølge nogle af objektrelationsteoretikerne kilde til dannelsen af et ubevidst område i personligheden. Winnicott lokaliserer en mellemzone, hvor subjekt/objekt-polariteten ikke gælder, dvs. hvis elementer hverken er subjekt eller objekt – eller både subjekt og objekt, om man vil (jvf. fortsat Poulsens og Hjulmands artikel). Denne zone skabes af barnet som en slags buffer mod yderverdenens traumatiserende realitet, således at symbiosen med moderen på samme tid kan opretholdes og overskrides. De synlige tegn på zonen eksistens er de såkaldte overgangsobjekter og andre overgangsfænomener, hvorigennem barnet i en symbolsk form eksperimenterer med symbiosens og adskillelsens farefulde problemer. Senere i livet opretholdes zonen som det sted, hvor man kan skabe kunstnerisk, »udtrykke sig« og reflektere over sig selv, kort sagt hvor noget kommer til syne, som før var usynligt, eller hvor noget bliver bevidst, som før var ubevidst.

Det fører for vidt her at komme ind på den marxistiske og kulturalistiske tradition inden for psykoanalysen, som går tilbage til Wilhelm Reich og Erich Fromm, men så meget kan siges, at den – modsat objektrelationsteorien – mange gange gik til objektrelationens yderpunkter for at forklare de konkrete sider af subjekt/objekt-samspejlet. Reich beskrev således på den ene side kapitalakkumulationens og profitjagtens nedslag i seksualmoralen som den yderste årsag til neuroser og karakterforkvaklinger, på den anden side kroppens, musklernes og åndedrættets forkrampninger som de steder, hvor de hårdt trængte seksualimpulser søgte tilflugt og skabte deres symptomer. Her er der tendens til, at det ubevidste mister sin sidste enhed som – trods alt – et psykologisk begreb for at overgå til nærmere behandling inden for fysiologien på den ene side og sociologien og politikken på den anden. I nyere tid varetages de kropslige temaer, Reich anslog, hovedsagelig inden for psykosomatisk medicin, men også kropsterapi og afspændingspædagogik har arbejdet videre med reichianske problemstillinger (jvf. den nærmere omtale i afsnit 7 nedenfor).

Den psykoanalytiker, der har bidraget mest til at udvikle begrebet om det ubevidste i efterkrigsårene, er uden tvivl Jacques Lacan. Han havde allerede i 1930'erne skabt sin teori om »spejlstadiet«, men det var først omkring bruddet med Den internationale psykoanalytiske Forening, IPA, i 1953, at han fik sit teoretiske gennembrud med proklamationen af en strukturalistisk psykoanalyse. Han gjorde med andre ord det samme som Lévi-Strauss, nemlig at overføre den strukturalistiske sprogvidenskabs begreber til sit eget fagområde. Kernen i Lévi-Strauss' strukturalisme er, som vi har hørt, at objekterne i den samfundsmæssige cirkulation adlyder reglerne i et bagvedliggende system, på samme måde som udvekslingen af sprogtegn adlyder reglerne i sprogsystemet, og han hævdede direkte, at »helheden af disse strukturer udgør det, vi kalder det ubevidste«. Hermed lagde han

selv op til en jævnføring med Freud og Jung, som Lacan siden uddybede. Endvidere indførte han en sondring mellem det ubevidste og det underbevidste, hvor det ubevidste udgør strukturerne og reglerne, det underbevidste de individuelle erhvervelser og formløse drifter, der underkastes strukturerens indflydelse.

Lacan var klart inspireret af Lévi-Strauss, da han hævdede, at *det ubevidste er struktureret som et sprog*. I begyndelsen har han sikkert været fascineret af muligheden for at overføre Lévi-Strauss' nybrydende forklaring af incestforbudet (jvf. ovenfor) til en lige så nybrydende forklaring af Ødipus-komplekset, men her kom han i vanskeligheder, da det moderne samfund jo netop ikke har bortgiftning og ledsagende økonomiske alliancer som sit grundlag. Lacans egentlige indsats er da også at sætte barnets tidlige sprogindlæring i relation til konstitueringen af det ubevidste. Barnet i den førsproglige alder kan nok betjene sig af symboler, men det råder ikke over nogen egentlig syntaks, så symbolerne fungerer enkeltvis som signaler på dette og hint. Sproget er derimod kendetegnet ved, at udtrykselementerne i kombination med hinanden giver en betydning, der går ud over en simpel summation af elementernes isolerede indhold. På den ene side sættes de sammen i en kæde ved dannelsen af sætninger, på den anden side selekteres de fra elementgrupper, hvori hvert enkelt element skiftevis kan indtage sin plads i kæden. I udtrykket »En sød bamse« kan ordet »sød« erstattes af »dum«, »blød«, »brun«, »slidt« etc., og betydningen af et enkelt udtryk vil altid være overbestemt af de fraværende ikke-valgte muligheder i barnets ordforråd. Intet sprog kan fungere uden denne dobbelthed af kombination og selektion.

Men, fortsætter Lacan, disse to funktioner er også operative i det ubevidste i det, Freud kaldte *forskydning* (associationer langs en kæde, hvor hvert spring fra element til element bidrager til betydningen) og *fortætning* (samtidig tilstedeværelse af flere elementer, der konkurrerer om en plads i kæden), og sådan som de optræder i drømmen, vitsen, fejlhandlingen m.m. minder de også om de klassiske stilfigurer *metonymi* og *metafor* (jvf. Jean-Christian Delay artikel). Godt nok er drømmen ikke i sig selv en »tale« (og det er ikke den »genfortalte« drøm som sådan, der her interesserer Lacan), men den er ikke desto mindre dannet ved en kombinatorik af udtrykselementer, der ikke ville kunne finde sted uden tilstedeværelsen af sprogets grundlæggende strukturelle principper. Lacan vil næppe påstå, at sproget er forudsætningen for at drømme i det hele taget, derimod nok, at vi kun kender de sprogligt strukturerede drømme og ikke behøver at bekymre os om andre. Selv om drømmene er imaginære, er de præget af symbolske mønstre. Et menneskeligt subjekt, der én gang er indført i den symbolske orden, vil aldrig kunne regredere fuldt og helt til den imaginære ordens funktionsmåde, men tager altid i en deformeret form noget af den symbolske funktionsmåde med sig i faldet, sådan som Lacan har demonstreret det i sin gennemgang af Schrebers sygehistorie (Lacan 1959). Jvf. i den forbindelse også Birgitte Diderichsens artikel i dette temanummer

samt hendes egne kommentarer til Schreber-analysen i *Hinsides forstanden* (1991).

Lacans tese om, at det ubevidste er struktureret som et sprog, er blevet mødt med indlysende indvendinger, først og fremmest at det oprindelige Freud'ske ubevidste så tydeligt var ikke-sprogligt (det bestod af »tingsforestillinger«), mens sprogudøvelsen var knyttet til det førbevidste (der rummede »ordforestillingerne«). Tyskeren Alfred Lorenzer (1970), der delte Lacans sproginteresse, hævdede faktisk det diametralt modsatte af Lacan, nemlig at det ubevidste rummer »desymboliserede« elementer, *klichéer*, der har mistet deres kommunikative funktion og alene indgår i et »privatsprog«, der er uforståeligt for andre, når det ikke tolkes. Heller ikke det ubevidstes oprindelige elementer, af Lorenzer kaldt *protosymboler*, er egentlige symboler i Lacans forstand, men må henregnes til det imaginære.

Mere prekært var det for Lacan, at nogle af hans bedste elever også rejste tvivl om den berømte læresætning, heriblandt Jean Laplanche. En artikel af Laplanche og Leclair (1961) om netop det ubevidste var måske anledningen til Laplanches efterfølgende brud med Lacan, og senere har Laplanche i flere arbejder skærpet tonen, senest i forelæsningerne om det ubevidste fra 1977-78 (fire forelæsninger oversat til dansk, Laplanche 1983). Hverken et sprogsystem eller en sproglig kommunikation kan eksistere i det ubevidste, siger Laplanche. Det ubevidste er desymboliseret, det har intet subjekt, vil intet udtrykke, og dets elementer indgår ikke i nogen overordnet struktur, men er »uvidende« om hinandens eksistens. Ægte sproglige elementer er interdefinerede og forudsætter et system af negationer, men som Freud har sagt, eksisterer negationen ikke i det ubevidste. Hvert element opfører sig, som om de andre ikke eksisterede.

Det ubevidste er desuden irrefleksivt: det kan godt udsende impulser, men det lader sig ikke påvirke af de tilbagemeldinger, der kommer fra omgivelserne, det være sig de interne eller de eksterne. Sker det, er det netop et tegn på en bevidstgørelse. En særlig kritik retter Laplanche mod de teoretikere, der udbreder begrebet om det ubevidste til at gælde forhold uden for psykologiens område, f.eks. når der tales om det ubevidste i historien eller det ubevidste i en tekst. Hertil svarer han: »Nuvel, i termens Freud'ske forstand giver det ikke mere mening at tale om »en teksts ubevidste« end om ubevidste regler i et parti tennis eller i tyngdelovens immanente eksistens. Det ubevidste er individuelt; for at være rigtig skandaløs vil jeg sige, at det findes *i hovedet på hvert enkelt individ*. [...] Kun den metode, som Freud har opfundet (og ikke en pseudo-metode, centreret omkring signifiant'en), kun denne metode, der uopløseligt forener de frie associationer og den analytiske situation, gør det muligt at foretage en delvis åbning, usikkert og altid problematisk, af et ubevidste, der altid er rede og parat til igen at lukke sig for kommunikationen, eftersom denne lukning er dets konstituerings væsen iboende.« (Laplanche 1983, s. 68).

Laplanche kommer til gengæld på kant med andre end Lacan og lacanianerne, når han videre hævder, at det ubevidste ingenting vil kommu-

nikere. Kommunikation forudsætter en afsender og en modtager, og det ubevidste kan ikke som et andet intelligensvæsen indtage en plads i kommunikationen. Det er altid den sekundære bearbejdning (herunder hensynet til den sekundære sygdomsgevinst), der får drømmene og symptomerne til at virke »talende«.

Laplanches kritik er sikkert berettiget, når det gælder Lacans overoptimistiske tro på lingvistikens nytte, og når fortætninger og forskydninger generelt siges at svare til metafor og metonymi. Hævder man imidlertid, at det Lacan'ske ubevidste er dobbelt, imaginært og symbolsk, falder en del af kritikken til jorden, for *det imaginære ubevidste* viser sig da at have meget til fælles med det, som hos Laplanche er det ubevidste slet og ret. Hos Lacan er det i særlig grad centreret omkring indprægningen af kropsimagoet i seksmånedersalderen. Dette imago har en støttende og strukturerende funktion i barnets indlæring af kropsbeherskelsen, men det er ikke sprogligt og har – som Lacan gentager mange gange – en tilsvarende funktion i dyreverdenen. Lacan har også beskrevet, hvordan kropsimagoet – via imagoet af den splittede krop – spiller en rolle ved overgangen fra det imaginære til det symbolske i den tidligste symboldannelse, nemlig når løsevne kropsorganer og -objekter danner associative kæder, inden for hvilke de kan substituere og symbolisere hinanden (bryst, fæces, penis, baby). Vigtigst er nok, at Lacan ikke under nogen omstændigheder kan forestille sig, at det imaginære ubevidste efter sproglindlæringen fungerer uafhængigt af det symbolske, og derfor finder man aldrig noget hos ham, der minder om det klassiske Freud'ske ubevidste sådan som hos Lorenzer og Laplanche, uanset hvor meget han hævdede det modsatte.

Det symbolske ubevidste er derimod en tydelig videreudvikling af Freuds forestillinger om det ubevidste i over-jeg'et (hos Lacan den Anden med stort A). Ligesom kropsimagoet – dannet ved den imaginære identificering – er den centrale struktur i det imaginære ubevidste, er den Anden – dannet ved den symbolske identificering – den centrale struktur i det symbolske ubevidste. Efter den første begejstring for Lévi-Strauss' sociale koder lykkes det faktisk Lacan at give et bud på en *psykisk* strukturering af disse koder, som han udleder af barnets intersubjektive relationer til forældrene. I forsøget på at besvare spørgsmålet om sin egen identitet (»Hvem er jeg?«) orienterer barnet sig efter såvel den Andens diskurs som den Andens begær. Der er ikke tale om de konkrete ord, som forældrene siger til barnet her og nu, men om den diskursive kode, barnet har opbygget ved summation af tidligere forældresagn. Ved udformningen af sine egne udsagn (sin egen diskurs) forholder barnet sig hele tiden til det, som den Anden formodes at vide, at mene, at begære, og som dets egne udspil altid er skanderet af.

Man kunne også henviser til Ronald D. Laings intersubjektive »knuder« som eksempel på, hvordan den konstante foregribelse af den Andens reaktioner både kan fremme og hæmme det planlagte udspil til den konkrete anden. Psykotikere isolerer sig ikke primært fra sociale relationer, som det

undertiden siges, men er snarere løbet sur i forsøgene på at indkalkulere de andres mulige tanker og intentioner forud for hvert eneste kontaktforsøg. Når den Andens diskurs siges at udspille sig på det ubevidstes scene, er det altså i høj grad over-jeg'ets ubevidste, det symbolske ubevidste, det drejer sig om, men i Lacans regie er jeg'et (le moi) skrumpet ind til at være en imaginær »luftspejling«, således at selv udsigelsens subjekt (je) placerer sig på det ubevidstes scene (jvf. også Per Aage Brandts artikel).

6. Postjungianerne, Grof og den transpersonlige psykologi

Jungs efterfølgere har delt sig i flere skoledannelser (Samuels 1985), hvoraf de vigtigste er en »klassisk« og en udviklingspsykologisk skole. Den klassiske skole er bl.a. repræsenteret ved Marie Louise von Franz, af hvem to bøger er anmeldt i dette nummer. Denne skole beskæftiger sig først og fremmest med udlægning, systematisering og underbygning af de oprindelige jungske tanker. Den udviklingsmæssige skole har i høj grad bidraget til at slå bro over kløften til de freudianske og nyfreudianske retninger. Blandt de mest fremtrædende nyskabere var Erich Neumann, der i et stort anlagt værk *Origins and History of Consciousness* (1973) prøvede at kortlægge vigtige symbolske stadier i den menneskelige bevidstheds udviklingshistorie, og som overførte disse stadier til barnets udvikling. Neumanns beskrivelser har vist sig at være klinisk relevante og kan supplere freudiansk udviklingspsykologi. De lægger hovedvægten på de »automorfistiske«, selvdannende aspekter af barnets individuation. I de første leveår frem til ødipalfasen gennemgår barnet en række faser, som er styret af progredierende aspekter af morarketyper: en kosmisk anonym, en vegetativ, en animalsk og magisk fallisk og en magisk krigslignende fase, som ender med en »overgang fra matriarkat til patriarkat«. Disse faser er herhjemme af bl.a. Vedfelt sat i relation til mandepsykologiske problemer, hvor begrebet »fangenskab i matriarkatet« blev indført til beskrivelse af drenges udvikling og »den bløde mands« problemer med mandlig identificering (Vedfelt 1985). Pia Skogemann har modsvarende brugt Neumanns begreb »fangenskab i patriarkatet« såvel udviklingspsykologisk som til beskrivelse af kvinders kulturtypiske overidentificering med maskuline værdier (Skogemann 1984). De engelske jungianere er i høj grad blevet inspireret af Melanie Klein, Winnicott og Bion.

Også narcissismeteorologi og overførings/modoverføringstemaet er blevet videreudviklet indenfor en jungiansk ramme og er meget centralt placeret i terapierne. En vigtig inspirationskilde er Heinz Kohut, hvis selvpsykologi på mange punkter lægger sig op ad en jungiansk forståelse.

Både nyfreudianerne og nyjungianerne har altså i stigende grad interesseret sig for barnets udvikling før den ødipale fase og den deraf følgende prægning af det ubevidste. Men den tjekkisk-amerikanske psykiater Stanislav Grof gik et skridt længere tilbage. Med sin udforskning af det psykedeliske

stof LSDs virkninger på psyken kom han i besiddelse af et enestående empirisk materiale. Med udgangspunkt i Otto Ranks arbejde og sine egne iagttagelser fra talrige LSD-sessioner lod han fødselsoplevelsen være en afgørende begivenhed i individets historie. Grof er enig med jungianerne i, at fødselsoplevelser i drømme eller terapeutiske forløb kan forstås som psykologiske død/genfødselsmotiver, altså som symboler for personlighedsforvandling, og han mener som Rank, at adskillelsen fra moderen ved fødslen er en altafgørende begivenhed i et menneskes liv. Men det, som for ham er det mest betydningsfulde, er de spor, som »fødsels ekstreme fysiologiske vanskeligheder« sætter i personligheden.

Han har opstillet sin egen model for faser i oplevelserne omkring fødslen: de »perinatale oplevelser«. Han inddeler *fødselsoplevelserne* i fire »basale perinatale matricer« (BPM I-II-III-IV), der former senere oplevelser i livet: »Til ethvert stadium af den biologiske fødsel svarer et spirituelt modstykke.« Den uforstyrrede eksistens i livmoderen BPM I svarer til oplevelsen af kosmisk enhed. Fødsels indtræden har sit modstykke i følelsen af »universel oplugning«. Sammentrækningen af livmoderen svarer til »ingen vej ud« eller »helvede«, og fremdrivningen gennem fødselskanalen afspejler død/genfødselsoplevelser.

Grof begrunder bl.a. den perinatale model med, at klienter på LSD meget ofte har fysiske symptomer, som bedst kan fortolkes som afledningsprodukter af den biologiske fødsel: særlige muskelspændinger, åndedrætsbesvær samt stillinger og bevægelser svarende til de forskellige stadier af fødslen. Derudover berettes om visioner af eller identificeringer med fostre og nyfødte børn samt følelsen af at være nyfødt og at opføre sig som en nyfødt.

De nævnte motiver er altså en yderst vigtig del af det ubevidstes struktur og dynamik. Grof fandt, at de initiale, ofte mere »overfladiske« LSD-oplevelser bedst kunne forstås i en freudiansk referenceramme, men at Jungs psykologi og arketypelære bedre beskrev de stærkere og mere dybtgående oplevelser.

Til beskrivelse af det ubevidstes struktur og dynamik indførte Grof desuden begrebet COEX-systemer om »en særlig gruppering af erindringer, der består af fortættede oplevelser (og dermed forbundne fantasier) fra individets forskellige livsperioder. de har et fælles grundtema og er forbundet med en følelsesladning af samme kvalitet« (Grof 1977). COEX-systemerne er lagdelte, så de associerede erindringer strækker sig ned gennem individets livshistorie fra nutiden helt ned til fødslen og videre ud i transpersonlige arketyperiske lag. COEX-systemerne har påfaldende lighed med Jungs komplekser, og den væsentligste værdi i det nye begreb er nok dets pege på en mulig videnskabelig befrugtning af det ubevidstes begreb med den generelle systemteori, som oprindeligt blev udviklet på det biologiske niveau, men som f.eks. er blevet overført til psykologien via den systemiske familierapi. Systemteorien opfatter levende systemer som selvregulerende og selvreproducerende, og selv et er hos Jung (og Grof) centrum for en overordnende psyko-fysisk selvregulering.

Endvidere kan det kollektive ubevidste og kollektivbevidstheden betragtes som to supersystemer, hvorimellem det individuelle delsystem, den enkelte personlighed, befinder sig.

Som omtalt i forrige afsnit har Laplanche i sin kritik af Lacan hævdet, at det ubevidste ikke som et andet intelligensvæsen kan kommunikere. Men det vil være konsistent med Jungs teorier om det ubevidste at sige, at de ubevidste delsystemer kommunikerer med hinanden, med selvet og med jeg'et. Og det er det, der metaforisk kommer til udtryk f.eks. i drømme og psykedeliske oplevelser, hvor udvekslingerne mellem jeg'et og de øvrige personer, ting og handlinger kan fortolkes som en kommunikation mellem forskellige psykiske delsystemer.

Hos Grof synes troen på, at det blot gælder om uspecifikt at aktivere det ubevidste og forlade sig på det ubevidstes selvhelbredende dynamikker at være kommet over i det naive og ude af trit med bredere terapeutiske erfaringer.

Udover det ovennævnte trækker Grof en forbindelseslinie fra Jung til den transpersonlige psykologi, der også kan defineres som »læren om bevidsthedstilstande«. Der er enighed mellem Jung og den transpersonlige psykologi om, at der findes områder i det ubevidste, som ikke er fortrængt, fordi de aldrig har været bevidste, men som kan realiseres i en individuationsproces. Forskellen mellem de to skoler beror nok mest på, at jungianerne ser disse tilstande som symbolske processer i det ubevidste, der kan stimuleres ved opmærksomhed omkring dem, mens den transpersonlige psykologi især interesserer sig for dem som bevidsthedstilstande, der kan opleves her og nu, ofte forberedt gennem lang meditativ træning eller som hos Grof ved psykedelisk stimulation.

Jung var foregangsmand ved at analysere østlig og vestlig religionsfænomologi og ved at sammenligne individuationsprocessens symbolik i sine egne klienters drømme med de åndelige udviklingsveje, som beskrives inden for taoisme og tantrisk yoga. Den transpersonlige psykologi har suppleret med en udvidet og revideret beskrivelse af disse ubevidste, ikke fortrængte områder, og navnlig Charles Tart (1992) og Ken Wilber (1983) har ydet bidrag til at beskrive det transpersonlige ubevidste inden for rammerne af en systemorienteret niveauteori.

7. Kropslige aspekter af det ubevidste

Som tidligere nævnt var det ubevidste for Freud en modtagelseszone for kropslige driftsimpulser, og kroppen og seksualiteten var for ham den egentlige kilde til al psykisk energi. Udviklingsmæssigt var det tidligste jeg et kropsjeg, og bevidsthedsudviklingen centrerede sig om de orale, anale og genitale zoner. Imidlertid var Freuds arbejdsmåde først og fremmest at komme til en forståelse af neurosens psykologiske indhold, og selv om han opfattede det ubevidste som »the missing link« mellem kroppen og psyken

(Freud i brev til Groddeck af 5.6.1917; 1970b, s. 15), så overskred han i praksis sjældent psykologiens grænser for at lokalisere det somatisk udspring til psykiske processer. Også Jung anerkendte den nære forbindelse mellem det ubevidste og kroppen, men undrede sig samtidig over, at »det ubevidste meget sjældent« næsten altid kun »indirekte... refererer til kroppen« (v.Franz 1981).

Den første, der for alvor tog fat på det ubevidstes relation til kroppen fra den somatiske side, var Wilhelm Reich. Reich interesserede sig mindre for *forståelsen* af neurosens indhold end hans psykoanalytiske forgængere og mere for individets *forsvar* mod at føle og opleve de indre konflikter. Han udviklede en karakteranalyse til bearbejdning og forståelse af de psykiske blokeringer, der indsnævrede personligheden til et veritabelt »karakterpanser«, og han fandt, at dette panser modsvarede af et kropsligt »panser« i form af muskelspændinger, hvori det fortrængte materiale lå gemt. Karakterpanseret ydede naturlivis personligheden en vis beskyttelse, men samtidig måtte den betale dyrt med en indskrænkning af sin evne til at opleve lyst. Tegnet på psykisk sundhed var fuld orgastisk potens, dvs. evnen til uden nogen hæmning at give sig hen til »den biologiske energistrøm«.

Den neurotiske karakter var ifølge Reich opbygget af tre lag: et yderste overfladisk lag, der nærmest var en maske af sociale konventioner, det andet lag, der rummede alle de fortrængte følelser, og endelig »det inderste, det primære«. For Reich gik terapien ud på at få den konventionelt moralske regulering erstattet med organismens selvregulering. Og dette skete gennem en bearbejdning af »det andet lag« (Satyarthi 1982). Man ser her en vis parallellitet med Jungs individuationsproces: aflæggelsen af personaen (masken), konfrontationen med de emotionelt ladede indhold: skyggen og modsatkønnetheden, og til sidst opnåelsen af en bedre kontakt med selvet, det selvregulerende centrum.

Reich fandt, at den seksuelle libido, som Freud havde arbejdet med, var snævert knyttet til det vegetative nervestystem, og han kaldte den terapi, som skulle frigøre energien, for vegetoterapi. Hans mest kendte elev er Alexander Lowen, der sammen med John Pierrakos skabte bioenergetikken. Lowen fandt, at Reich for ensidigt beskæftigede sig med terapiens biofysiske og katartiske aspekter, og lagde selv vægt på klienternes psykologiske *forståelse* af konflikterne som en forudsætning for varig integration og helbredelse. Han udarbejdede et system til gennearbejdning af kroppen og dermed af de ubevidste konflikter (1983). Desuden gjorde han opmærksom på, at de indre konflikter kunne afspejle sig i både under- og overspændte muskler.

På sin flugt fra nazisterne opholdt Reich sig i en årrække i Norge, hvor han kom til at påvirke det terapeutiske miljø varigt. Mens Reich især havde arbejdet med at løse op for de overspændte muskler, som repræsenterede personens forsvar, udforskede den norske terapeut Lillemor Johnsen især de underspændte muskler, som hun mente rummede personens ubevidste

ressourcer. Ifølge Lillemor Johnsen giver de overspændte muskler spontant efter og løsner sig op, hvis de underspændte musklers potentialer reintegres (Johnsen 1975). I Jan Ivanouws artikel diskuteres forholdet mellem muskeltonus og psyke, og det sættes i relation til Freuds tre personlighedsinstanser, det'et, jeg'et og over-jeg'et.

Arbejdet med at udforske den psykofysiske relation fra den psykiske side er blev videreført af jungianeren Arnold Mindell, som udviklede en teknik til forstærkning af kropsfornemmelser ved mental koncentration og omsætning af kropsfornemmelserne til indre billeder (1985). Også Verena Kast (se anmeldelsen) og Vedfelt (1989) påpeger, hvordan billeder og krop ofte står hinanden nærmere end tanke og krop. Udviklingspsykologisk synes der at være en parallel til Piagets teorier om kognitiv udvikling, hvor barnet først gennemgår en sensorisk-motorisk fase, dernæst en fase præget af forestillingsbilleder og endelig en verbal fase. Nancy Bratt har på den baggrund foreslået henholdsvis kropsterapi, ekspresiv terapi og samtalerapi til bearbejdning af de faseadækvate konflikter (1986), og Ken Wilber har indarbejdet Piagets udviklingsfaser i en »full-spectrum« model for personlighedsudvikling (1983). Så måske kunne man præcisere Freuds opfattelse af det ubevidste som det manglende led mellem psyken og kroppen derhen, at det i særlig grad er *billedet*, der slår bro mellem tanken og kroppen.

8. Sammenfatning og problematisering

Som nævnt i begyndelsen af artiklen er det endnu ikke let at se konturerne af en enhedsteori om det ubevidste. Vi synes dog nok, at vi på baggrund af det foregående kan pege på i hvert fald tre grundlæggende inddelinger af blivende værdi, som tilsammen kan siges at udgøre en ramme, inden for hvilken en teori om det ubevidste må placere sig.

(1) *Det kollektive og det personlige ubevidste*. Det, Jung som den første sætter på begreb med betegnelsen *det kollektive ubevidste* (senere *det psykoide ubevidste*), er den variant af det ubevidste, der er vanskeligst at erkende, men som ikke desto mindre bestandig kaldes frem i mange teorier. Det har forbindelse med den klassiske filosofiske forestilling om medfødte ideer, men er givetvis klarere begrebsliggjort i de Kant'ske kategorier, der ikke har en indholdsmæssig, men en formgivende indvirkning på de psykiske forestillinger og processer. Vi finder direkte henvisningen til kategorilæren i Freuds begreb om *urfantasieme* og parallelt hermed i Jungs lære om *arketyperne*, og også begreber som *imago*, kompleks og senere *gestalt* hører hjemme her. Begge forfattere sætter deres begreber i forbindelse med *fylogenesen*, og det synes da også rimeligt at tildele disse »urlag« en *tilblivelses-historie*, selv om en konkret lagdeling eller hierarkisering vanskelig kan blive andet end hypotetisk. Derimod kan en ontogenetisk inddeling foretages ud fra den rækkefølge, hvori de enkelte kategorier bliver virksomme i

barnets udvikling. Et begreb om psykens selvudfoldelse ifølge bestemte regler findes også fra Hegel til Jung.

Med inddragelsen af strukturalismen og systemteorien hos f.eks. Lévi-Strauss og Lacan går begrebsbestemmelsen i retning af det formale fremfor det indholdsmæssige. Der bliver i stadig højere grad tale om *strukturende strukturer*, der i det skjulte formgiver et mere konkret og substantielt indhold, som følgelig må henføres til *det personlige ubevidste*. Som Per Aage Brandt ved konferencen sagde i en replik til Eigil Nyborg, er semiotikkens »arketyper« ganske simple figurer som f.eks. »ud-ind«. Den strukturelle »tvang«, der udgår fra dette »kategoriale« ubevidste, er ikke først og fremmest en indsnævring, for så vidt som den enkelte ikke kan undlade at bruge kategorierne. Det er snarere en åbning af muligheder, som i psykopatologien imidlertid kan virke tvangsmæssig, når de konsekvent ikke udnyttes. Den tilbagevendende inddragelse af kreativiteten som havende et udspring i det ubevidste kan minde os om, at det mest sublime kunstværk ofte er det, der på samme tid adlyder flest struktureringsprincipper, mens svagt kodede diskurser virker flade og mindst af alt kreative.

På det meget høje abstraktionsniveau er det vanskeligt at komme længere, hvad en Julia Kristevas og en Jacques Derridas forfatterskaber vidner om. Man søgte her ud over de statiske kategorier for at lokalisere en transcendent struktur i bevægelse, en arbejdende struktur, der måske nok modsvarer vore forestillinger om det ubevidstes kreativitet, men som på den anden side endnu ikke fremtræder som meget andet end gammelkendte tankefigurer fra filosofihistorien iført moderne lingvistiske og semiotiske termer. Freuds begreb om gentagelsestvangen hentes f.eks. ofte ind i forbløffende kontekster. Konkrete forsøg på at bryde gennem erkendelsesmuren som dem, Grof har forsøgt ved hjælp af LSD, synes på den anden side nok så »gennemsyret« af romantiske oprindelighedsmyter.

(2) *Det ubevidste som fortrængt og som fortrængende*. Man kan ikke reducere Freuds bidrag til teorien om det ubevidste til hans sondring mellem et *ubv*-system og et *fbv*-system. Det ubevidste som lokaliseret til *ubv* er kun den halve teori. Sondringen mellem to adskilte former for ubevidste strukturer, hvis spaltning skyldes en grundlæggende konflikt i personligheden mellem kroppens og omverdenens krav, var Freuds ultimative erkendelse og det, der gjorde, at hans teori så vanskeligt lader sig reducere til en banal skabelon. Bevidsthedens overhøjhed er ikke sikret som toppen på en kransekage eller rytteren på en hest, for i sin modvægt mod det ubevidste må bevidstheden solidarisere sig med kræfter af en lignende styrke, kræfter, som i lignende grad er uigennemsigtige for en nærmere granskning, og som hidrører fra over-jeg'et, hvorfra de også er i stand til at infiltrere jeg'et. Bevidstheden kan altså end ikke ved en fortrængningsoperation udgrænse uønskede tanker og impulser og opretholde sin egen suverænitet, for de fortrængende kræfter er i lige så høj grad ubevidste.

Freud benyttede tre termer til at inddele disse forskellige typer af ubevidsthed. *Det deskriptivt ubevidste* omfatter alle ubevidste psykiske strukturer,

altså også det førbevidste, som kun kræver en forøgelse af besætningsintensiteten for at blive bevidst. *Det dynamisk ubevidste* udgøres af det fortrængte og det fortrængende under ét. Det er forestillinger af stor intensitet, som ikke desto mindre forbliver ubevidste. Endelig svarer *det topisk ubevidste* både til det gamle *ubv*-system og til dets afløser i den sene topiske teori, nemlig det'et.

Hvis Freuds sondring er kalkeret over konflikten mellem kroppen (drifterne) og omverdenen (samfundet og dets moral), er det dog ikke den endegyldige sandhed, da omverdenen også altid strukturerer drifterne, hvorved det fortrængte reelt er fyldt med sociale elementer, mens det fortrængende på den anden side i høj grad låner sine kræfter fra driftsenergien (over-jeg'et er en renkultur af dødsdrifter, som Freud har sagt).

(3) *Det imaginære og det symbolske ubevidste*. Denne sondring hos Lacan har nok rødder i Freuds sondring mellem det fortrængte og det fortrængende, men den er lige så fundamentalt forankret i forskellen mellem det visuelle og det sproglige eller mellem billeder og ord. Sammen med den tredje »orden«, det reelle, udgør disse begreber den kanon, Lacan gennemspillede igen og igen i de sidste tre årtier af sit liv. Skillelinjen er nu ikke mere konkretiseret i »fortrængningsbarrieren«, men i den »spærring« eller »brøkstreg«, der i Saussures sprogvidenskab adskiller *signifiant* og *signifié*, udtryk og indhold. Det symbolske ubevidste er det vigtigste, for hvor meget vi end griber ud efter konkrete signifiant'er, forstår vi kun, hvordan de frigør deres betydning, når vi anskuer dem i deres strukturelle helhed. Signifié'ens gåder, erkendelsesbrist, sorte huller etc. udspringer dybt inde i signifiant-strukturen.

Lacan er en god strukturalist ved altid at understrege udtrykkssidens og indholdssidens gensidige afhængighed. Man kan hverken få en signifiant eller en signifié »i løs vægt«, for uden hinanden ville ingen af dem eksistere. Men desuden kan de heller ikke kædes sammen parvis som i en ordbog med fastlagte betydninger til hvert opslagsord, og det hænger sammen med, at den sproglige produktivitet (eller kreativitet) altid stræber mod at frembringe nye kombinationer og signifiant'er og dermed nye betydninger. Ingen vil påstå, at de har forstået et digt endsige digtets eventuelle stilistiske nybrud ved at slå hvert enkelt af dets ord op i en ordbog.

Som tidligere nævnt kan Lacan heller ikke betragte billedernes og ordenes verden som adskilte, og han kastede sig ud i mere og mere logiske og matematiske modeller for teoretisk at indfange alle de gensidige afhængigheder og forudsætninger mellem de to dimensioner, som han mente at have observeret. Vi kan ikke se på billeder uden ord, og vi kan ikke udveksle ord, uden at de ledsages af billeder.

Vi har nu omtalt tre grundlæggende inddelinger af det ubevidste, som vi mener hører med i en helhedsforståelse af begrebet. Til sidst vil vi omtale tre endnu uløste problemstillinger, der ofte har givet sig udslag i teoretiske kontroverser.

(1) *Er det ubevidste kun psykisk, eller omspænder det også den fysisk-biologiske og den sociologiske dimension?* Det er klart nok fascinerende at forestille sig, at en »bevidstgørelse« ikke behøver at standse ved psykens grænser, men kan gå kontinuerligt videre til kroppen. »Kropsbevidsthed« er af en mere solid art end bevidsthed alene knyttet til et fiktivt punkt i det tomme rum. Derfor findes der også teknikker af vidt forskellig art til at overskride den psyko-fysiske barriere og skabe den forløsende enhed (jvf. afsnit 7 ovenfor).

Noget lignende kan man sige om »den sociale bevidsthed«. Også den regnes som resultat af en bevidstgørelse og vurderes højere end den individuelle bevidsthed. Den enkeltes afsondrethed fra den sociale helhed er en reduktion af hans eller hendes muligheder og ligger i sidste instans til grund for asocial eller antisocial adfærd.

Dette indebærer, at man må operere med begreber om et »kropsligt ubevidste« og et »socialt ubevidste«. Navnlig det kropslige ubevidste er blevet udviklet som begreb inden for den jungianske og reichianske tradition. Heroverfor kan man – især fra et freudiansk synspunkt – hævde, at det er teoretisk betænkeligt at begynde at udvande et begreb, der så småt er ved at blive accepteret inden for psykologien som rent psykologisk. Ophæver man grænsen igen, som det ofte var tilfældet i 1800-tallets spekulative teorier, risikerer en ny altomfattende teori at lide samme kranke skæbne som von Hartmanns (jvf. afsnit 1). Fra dette standpunkt kan man kræve af et ubevidst fænomen, at det ikke blot har en psykisk eksistens, men også, at det indgår i psykiske processer og er underkastet psykiske lovmæssigheder. Hvad skal man f.eks. mene om hormonale mekanismer, som uomtvisteligt præger den menneskelige adfærd. For så vidt som virkningen er bevidst (humørsvingninger, seksuel opstemthed etc.), men årsagen – i hvert fald uden for en medicinsk oplyst kreds – er ukendt, kunne man hævde, at det biologiske grundlag var det egentligt ubevidste. Sætter man ikke denne grænse, kan man også blive nødt til at kalde f.eks. radioaktiv stråling ubevidst, for det vil også mange gange være en usynlig og ubekendt påvirkningskilde med vidtgående indflydelse på den psykiske bevidsthed.

Vanskelighederne er større på det sociale område. Sociale lovmæssigheder, der i deres virkninger er ukendte for den enkelte, kræver ikke desto mindre en bevidsthed og et sæt af psykisk repræsenterede lovmæssigheder for at kunne effektueres, men effekten ligger netop ude i samfundet, og derfor er det vanskeligt at acceptere det »system«, Lévi-Strauss påviser bag et samfunds bortgiftningsregler, som ubevidst. Bryder det sammen, viser skadevirkningerne sig på det samfundsmæssige plan i form af tendenser til social opløsning. Med Parsons kan man omvendt antage, at der ikke er identitet mellem de strukturer, der regulerer sociale processer, og de strukturer, der regulerer psykiske processer. Kun den sidste type af strukturer kan komme på tale som ubevidste, og når de nedbrydes, er virkningen primært psykopatologisk.

(2) *Er det ubevidste overvejende infantilt-patologisk eller overvejende selvregulerende-kreativt?* Der går gennem vort århundrede stadig en brudlinje mellem en rationalistisk og en romantisk forståelse af det ubevidste.

Ifølge den rationalistiske forståelse ligger det ubevidste som et efterblevet, utilpasset udviklingstrin, der stadig har beholdt en del af sin psykiske energi, men som kulturens iboende udviklingstendenser søger at eliminere. Freud forestillede sig som bekendt i »Forelæsning 31« (1933a), at jeg'et er på vej til at erstatte det'et, på samme måde som kulturen vinder frem på naturens bekostning ved tørlægningen af Zuydersee. Den ubevidste funktionsmåde sammenfatter under én hat »børn«, »vilde« og »neurotikere«, og senere kommer »kunstnere« og »kvinder« med i selskabet.

Ifølge den romantiske forståelse – som f.eks. er repræsenteret hos Jung, Ferenczi, Reich og Grof – tilskrives det ubevidste til gengæld afgørende selvregulerende egenskaber og i positiv forstand kreative potentialer, udviklingsmæssige ressourcer og problemløsende tendenser. Især Reich og Grof satser på kropslighedens egen visdom, og de repræsenterer endvidere troen på, at får man blot »aflært« den konventionelle, rationalistiske bevidstheds skadelige virkning, så vil de ubevidste processer af sig selv gøre individet sundere og mere helt. Jung tilkender på sin side også det kollektive ubevidste en enorm kraft, men han understreger altid vigtigheden af, at individet bevidst konfronterer det ubevidste og ikke passivt lader sig rive med af det.

Modsætningen mellem rationalistisk og romantisk er ikke et enten-eller, men tegner snarere et kontinuum, hvor det rationalistiske yderpunkt kan findes hos de amerikanske jeg-psykologer, mens det romantiske yderpunkt blandt de her omtalte er repræsenteret af Grof og Reich.

(3) *Er det ubevidste irrefleksivt eller refleksivt?* I den teoretiske konfrontation mellem Laplanche og Lacan, stod Laplanche for det klassiske standpunkt, at det ubevidste slet og ret er konstitueret ved en fortrængnings- og udgrænsningsoperation, der »desymboliserer« ellers velfungerende sproglige diskurser, så der kun bliver en døv og stum samling forestillingsbrokker tilbage, hvorfra der med mellemrum kan komme et vulkansk udbrud. Dette ubevidste er klart irrefleksivt. Det er ikke nogen egentlig medspiller.

Lacans teori er til gengæld præget af forsøget på at repræsentere det ubevidste i sproget. Her er det ubevidste noget, som taler, og noget, som man kan tale med. Ligesom det ubevidste hos Klein havde en prototype i det ikke erkendte, idet kroppens indre bliver en kilde til undren og videbegær og dermed danner kernen i en psykisk forestillingsgruppe, som gradvis suppleres med andre forestillinger, er det hos Lacan en ikke-viden i forhold til den Anden, der er krystallisationspunkt for det ubevidste. Lacan vurderer ligesom Freud urfortrængningen som det ubevidstes konstitueringsbetingelse, men kun for så vidt som den ved en abstraktions- og generaliseringsproces indstifter den symbolske orden som adskilt fra den imaginære (jvf. Andkjær Olsen 1974). Når denne adskillelse har fundet sted, kan det refleksive

arbejde, hvorigennem det ubevidste behæftes med stadig nye signifiant'er, tage sin begyndelse. Det ubevidste gøres med andre ord produktivt.

Ikke-viden eller vidensmanglen bliver en positiv faktor i såvel intersubjektive som selvrefleksive forhold. Det sker i den psykoterapeutiske proces, men det sker også alment, idet vidensmanglen altid er indlejret som en position i diskursen. Når Lacan skal udlægge Freud »Wo Es war, soll Ich werden«, er det ikke en kulturel inddæmningsproces, han har i tankerne. Hans oversættelse ville nærmest lyde: »Jeg skal komme efter det«. Det er jagten, mere end det er byttet, processen, snarere end målet, der tæller.

BIBLIOGRAFI:

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1974): »Signifiant-begrebet hos Lacan« i Lykke Knudsen m.fl. (red.): *Subjekt og tekst*. GMT/NSU, Grenaa og Kongerslev.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1983): »Omkring Lacan/Laplanche-kontroversen« i *Kultur & Klasse nr. 47*. Akademisk Forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1984): »Ubevidste affekter«, i *Psyke & Logos*, 5,1: 87-108. Dansk psykologisk Forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1988): *Ødipus-komplekset*. Hans Reitzels Forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. og KØPPE, S. (1981): *Freuds psykoanalyse*. Gyldendal, København 1991.
- BRATT, N. (1986): »Om psykoterapeutiske metoder og »bevidstgørelse«. Refleksioner med udgangspunkt i en kropsterapi« i *Agrippa*, 8,1: 33-45.
- DIDERICHSEN, B. (1990): *Hinsides forstanden. En psykologisk analyse af forfølgelsesvanviddet*. Aarhus Universitetsforlag.
- ELLENBERGER, H. (1970): *The Discovery of the Unconscious*. Basic Books, New York.
- FILLOUX, J.-C. (1973): *L'inconscient*. PUF, Paris.
- FOUCAULT, M. (1976): *Seksualitetens historie 1. Viljen til viden*. Bibliotek Rhodos, København 1978.
- v.FRANZ, M.-L. (1981): »The Psychological Experience of Time« i *Eranos Yearbook, Vol. 14*. Frankfurt am Main.
- v.FRANZ, M.-L. (1985): *Träume*. Zürich.
- FREUD, S. (1912g): »Bemærkninger om det ubevidste i psykoanalysen« i *Metapsykologi 1*. Hans Reitzels Forlag, København 1983.
- FREUD, S. (1915e): »Det ubevidste« i *Metapsykologi 1*. Hans Reitzels Forlag, København 1983.
- FREUD, S. (1918b): *Ulvemanden. Af en infantil neuroses historie*. København 1984.
- FREUD, S. (1920g): »Hinsides lystprincippet« i *Metapsykologi 2*. Hans Reitzels Forlag, København 1983.
- FREUD, S. (1923b): »Jeg'et og det'et« i *Metapsykologi 2*. Hans Reitzels Forlag, København 1983.
- FREUD, S. (1933a): *Nye forelæsninger til indføring i psykoanalysen*. Genoptrykt i *Psykoanalyse. Samlede forelæsninger*. Hans Reitzels Forlag, København 1990.
- FREUD, S. (1970b): *Georg Groddeck - Sigmund Freud: Briefe über das Es*. Kindler, München 1974.
- GROF, S. (1977): *Den indre rejse*. København.
- HANNAH, B. (1976): *Jung: His Life and Work*. Toronto.
- HANSEN, U. (1991): *Psykoanalysens fortrængte fortid. Hypnotisøren Carl Hansen og Sigmund Freud*. Akademisk Forlag, København.
- HARTMANN, E. von (1868): *Philosophie des Unbewußten*. Leipzig 1871.
- HENRIKSEN, Aa. (1984): »Det ubevidste« i *De ubændige*. Gyldendal, København.

- JACOBY, J. (1976): *C.G. Jungs psykologi*. København.
- JOHNSEN, L. (1975): *En nøgle til livsglædens skjulte kilde*. København.
- JUNG, C.G. (1902): *Zur Psychologie und Pathologie sogenannter okkulten Phänomene*. GWS 1. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1906-1909): *Diverse Assoziationsstudien*. GWS 2. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1912): *Wandlungen und Symbole der Libido*. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1916): *Die Struktur des Unbewußten*. GWS 7. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1928): *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewußten*. GWS 7. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1952): *Synchronizität als ein Prinzip akausaler Zusammenhänge*. GWS 8. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1947): *Theoretische Überlegungen zum Wesen des Psychischen*. GWS 8. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1913): *Versuch einer Darstellung der Psychoanalytischen Theorie*. GWS 4. Zürich og Stuttgart.
- JUNG, C.G. (1921): *Psychologische Typen*. GWS 6. Zürich og Stuttgart.
- KOHUT, H. (1971): *The Analysis of the Self*. New York 1983.
- KLEIN, M. (1975): *The Writings of Melanie Klein 1-4*. Hogarth Press, London.
- LACAN, J. (1959): »D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose« i Lacan 1966. Forkortet dansk oversættelse: »Om psykosens subjekt« i *Det ubevidste sprog*. Bibliotek Rhodos, København 1973.
- LACAN, J. (1966): *Écrits*. Éditions du Seuil, Paris 1966.
- LAPLANCHE, J. (1983): »Sproget og det ubevidste« i *Kultur & Klasse 47*. Akademisk Forlag, København 1983.
- LAPLANCHE, J. og LECLAIRE, S. (1961): »L'inconscient, une étude psychanalytique«. Udvidet 1966. Genoptrykt i Jean Laplanche: *Problématiques IV: L'inconscient et le ça*. PUF, Paris 1981.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1947): »L'Efficacité symbolique« i *Anthropologie structurale*. Paris 1958.
- LORENZER, A. (1970): *Sprogbeskadigelse og rekonstruktion*. Bibliotek Rhodos, København 1975.
- LOWEN, A. (1983): *Fornægtelsen af kroppen*. Gyldendal, København.
- MINDELL, A. (1985): *Working with the Dreaming Body*. Routledge and Kegan Paul, London.
- NAGY, M. (1991): *Philosophical Issues in the Psychology of C.G. Jung*.
- NEUMANN, E. (1973): *The Origins and History of Consciousness*. New York.
- NEUMANN, E. (1973): *The Child*. New York.
- PARSONS, T.: *Family. Socialization and Interaction Process*. London 1956.
- SAMUELS, A. (1985): *Jung and the Postjungians*. London og Boston.
- SAMUELS m.fl. (1986): *A Critical Dictionary of Jungian Analysis*. London.
- SATYARTHI, S.D. (1982): *Kroppens veje 2*. København.
- SKOGEMANN, P. (1984): *Kvindelighed i vækst*. København.
- TART, C. (1992): *Transpersonal Psychology*. San Francisco.
- VEDFELT, O. (1990): *Jung på briksen*. Forelæsning ved C.G. Jung-Instituttet, København.
- VEDFELT, O. (1989): *Drømmenes dimensioner*. København.
- VEDFELT, O. (1985): *Det kvindelige i manden*. København.
- WHYTE, L. L. (1960): *The Unconscious before Freud*. Anv. udg. *L'inconscient avant Freud*. Payot, Paris 1971.
- WILBER, K. (1983): *Eye to Eye: The Quest for a New Paradigm*. Boston.